

**Το «νέο» δημόσιο Πανεπιστήμιο:
όψεις των ακαδημαϊκών και οργανωσιακών αλλαγών στην ευρωπαϊκή και στην
ελληνική δημόσια ανώτατη εκπαίδευση**

Γιώργος Οικονομάκης*, Λεωνίδας Μαρούδας* και Ολίβια Κυριακίδου[◇]

Εισαγωγή

Οι εξωτερικές θεσμικές παρεμβάσεις (η σημαντική αύξηση του αριθμού των φοιτητών, η μείωση του κόστους χρηματοδότησης ανά φοιτητή, η ένταση του ανταγωνισμού για την εξεύρεση πρόσθετων χρηματικών πόρων τόσο μεταξύ των πανεπιστημίων όσο και στο εσωτερικό τους και η επιβολή αυστηρών εξωτερικών ελέγχων), που επιβλήθηκαν στα πανεπιστήμια από έναν εξωτερικό συνασπισμό οικονομικών, επιχειρηματικών και πολιτικών συμφερόντων, είχαν σημαντικές επιδράσεις στον ερευνητικό-εκπαιδευτικό επαναπροσανατολισμό τους, στα οργανωσιακά τους χαρακτηριστικά, καθώς και στην εργασιακή διαδικασία των πανεπιστημιακών.

Βέβαια, το εύρος και η δυναμική των εξωτερικών θεσμικών παρεμβάσεων και ελέγχων στα πανεπιστήμια, διαφοροποιούνται ανάλογα με τον βαθμό οικονομικής ανάπτυξης, τις ιδιομορφίες των εθνικών συστημάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και τους κοινωνικούς συσχετισμούς στο εσωτερικό των διαφόρων ανεπτυγμένων κρατών. Όμως, είναι σαφές ότι ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά τους, τείνουν να εμφανίζουν έναν σημαντικό βαθμό ομοιομορφίας, καθώς από τις αρχές της δεκαετίας του '80 το δημόσιο Πανεπιστήμιο βρίσκεται αντιμέτωπο με μία σοβαρή μείωση της κρατικής χρηματοδότησης σε όλες τις αναπτυγμένες χώρες, (φυσικά και στην Ελλάδα), ενώ ταυτόχρονα αυξάνεται ο φοιτητικός πληθυσμός. Τυπικό παράδειγμα, ή υπόδειγμα μελέτης, αυτών των εξελίξεων αποτέλεσε για πολλούς ερευνητές η Μεγάλη Βρετανία, όπου η κρατική χρηματοδότηση υπολείπεται κατά πολύ της σημαντικότητας της αύξησης του αριθμού των φοιτητών (ενδεικτικά αναφέρουμε ότι από το 1990 η κρατική χρηματοδότηση μειώθηκε κατά 30% περίπου, ενώ κατά την ίδια χρονική περίοδο ο αριθμός των φοιτητών αυξήθηκε κατά 75%, βλ. Guardian, June 23, 2003).

Η υποχρηματοδότηση του δημόσιου Πανεπιστημίου σε συνδυασμό με τη μαζικοποίησή του ως προς τον αριθμό των φοιτητών, για πολλούς μελετητές συναρτάται στη σημερινή φάση της νεοφιλελεύθερης πολιτικής κυριαρχίας με τις θεσμικές μεταβολές που συμβολικά σηματοδοτούνται από τη λεγόμενη «διαδικασία της Μπολόνια» και οι οποίες, όπως υποστηρίζουν, έχουν ως αποτέλεσμα τη μεταλλαγή του δομικού-θεσμικού ρόλου του. Το Πανεπιστήμιο από δημόσιος θεσμός παραγωγής της επιστήμης και εκπαίδευσης σε αυτήν (εκείνων που πρόκειται να καταλάβουν τις υψηλότερες θέσεις της διανοητικής εργασίας στην παραγωγή και την κοινωνική αναπαραγωγή) μετασχηματίζεται σε ίδρυμα παροχής υπηρεσιών

* Επίκουρος Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου

◇ Αναπληρωτής Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου

◇ Λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου

κατάρτισης, εμπορευματοποιείται και υπάγει την επιστήμη στις άμεσες ανάγκες της αγοράς (βλ. σχετικά μεταξύ άλλων Parker and Jary 1995, Soley 1995, Prichard and Willmott 1997, Clark 1998, Απέκης 2001).

Ενώ αναγνωρίζουμε τη βαρύνουσα σημασία των θεσμικών μεταβολών που έχουν συντελεστεί και συντελούνται στον πανεπιστημιακό χώρο, αμφισβητούμε κριτικά τη θέση περί ριζικής μεταλλαγής του θεσμικού, επιστημονικού και καταναμητικού ρόλου του δημόσιου Πανεπιστημίου.¹ Η κύρια θέση που θα υποστηρίξουμε στο παρόν άρθρο είναι ότι οι σύγχρονες θεσμικές μεταβολές δημιουργούν μία νέα εκδοχή δημόσιου Πανεπιστημίου - υπό την κυριαρχία της «Νέας Δημόσιας Διοίκησης» - στο εσωτερικό της οποίας εντούτοις εξακολουθεί να αναπαράγεται ο πάγιος δομικός ρόλος της πανεπιστημιακής εκπαιδευτικής και ερευνητικής διαδικασίας.

Η δομή της ανάλυσής μας είναι η ακόλουθη: Στην επόμενη ενότητα θα καταγράψουμε τις βασικότερες θεσμικές μεταβολές που συντελούνται στο σύγχρονο δημόσιο Πανεπιστήμιο και ειδικότερα στον ελληνικό πανεπιστημιακό χώρο αλλά και βασικές θεωρητικές εκτιμήσεις ερευνητών επί αυτών των αλλαγών. Στη δεύτερη ενότητα θα επιχειρήσουμε να αναπτύξουμε στη βάση της προϋπάρχουσας επιστημονικής συζήτησης το δικό μας επιχειρήμα για τη θεσμική ταυτότητα και λειτουργία του σύγχρονου δημόσιου Πανεπιστημίου. Τέλος, στον επίλογο θα καταγράψουμε τα βασικά συμπεράσματα της ανάλυσής μας.

Κριτική διερεύνηση των βασικών αλλαγών στη δημόσια τριτοβάθμια εκπαίδευση

Υποχρηματοδότηση και μαζικοποίηση του δημόσιου Πανεπιστημίου

Η υποχρηματοδότηση των δημόσιων πανεπιστημιακών ιδρυμάτων σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη σημαντικότερη αύξηση του αριθμού των φοιτητών, αποτελεί την εμφανέστερη ίσως όψη των αλλαγών στο σύγχρονο Πανεπιστήμιο των ανεπτυγμένων χωρών (βλ. σχετικά μεταξύ άλλων Miller 1995, Clark 1998, Enders 2000, Henkel, 2000). Στα πλαίσια αυτής της γενικής τάσης κρατικής υποχρηματοδότησης, η δημόσια εκπαίδευση, και ειδικότερα η πανεπιστημιακή, υποχρηματοδοτείται στην Ελλάδα, (την περίοδο 1993-2002 οι δαπάνες του τακτικού προϋπολογισμού ανά νεοεισερχόμενο φοιτητή παρουσιάζουν μείωση κατά 25% σε σταθερές τιμές, βλ. Απέκης internet), ενώ δεν θα πρέπει να διαφύγει της προσοχής μας ότι στην ελληνική περίπτωση αυτή η υποχρηματοδότηση προστίθεται στην προϋπάρχουσα υστέρηση των κρατικών δαπανών για την ανώτατη παιδεία έναντι άλλων ανεπτυγμένων χωρών. Η Ελλάδα βρίσκεται στην τελευταία θέση μεταξύ των χωρών της Ε.Ε. των 15 όσον αφορά τις δαπάνες για την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Ειδικότερα, η Ελλάδα δαπανά το 40.7% του μέσου όρου της Ε.Ε. ανά φοιτητή, ενώ η προτελευταία η Ισπανία το 69.4% (Κάτσικας και Σωτήρης 2003: 91).

Βέβαια, η μείωση της χρηματοδότησης ανά φοιτητή, (για παράδειγμα, η χρηματοδότηση των Πανεπιστημίων στη Μεγάλη Βρετανία εμφανίζει μία πτώση 36% ανά φοιτητή μεταξύ 1989-1997, βλ. Deem 2004: 109), που αντιστοιχεί και σε αύξηση

---

¹ Ο πάγιος ιδεολογικός ρόλος του Πανεπιστημίου δεν θα αποτελέσει αντικείμενο της παρούσας ανάλυσης. Για το σχετικό ζήτημα βλ. μεταξύ άλλων Μηλιός 1993, Οικονομάκης, Μαρούδας, και Κυριακίδου 2006.

του αριθμού των σπουδαστών ανά διδάσκοντα,² δεν είναι ισόρροπη για όλα τα επιστημονικά πεδία. Σχετικές μελέτες δείχνουν ότι ο περιορισμός της χρηματοδότησης εντείνεται κυρίως στα τμήματα της βασικής έρευνας (π.χ. φυσική, χημεία) και τα τμήματα των ανθρωπιστικών-κοινωνικών επιστημών, ενώ κάποια άλλα τμήματα κατά βάση προσανατολισμένα προς την εφαρμοσμένη έρευνα χρηματοδοτούνται με πολύ περισσότερους πόρους (βλ. σχετικά Slaughter and Leslie 1997, Deem 2004).

Η χρηματοδοτική εξωστρέφεια

Μέσα στο περιβάλλον της υποχρηματοδότησης των δημόσιων ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, οι πανεπιστημιακοί και τα πανεπιστημιακά ιδρύματα αναγκάζονται να αναζητούν πόρους εξωτερικής χρηματοδότησης έτσι ώστε να μπορέσουν να αναπαράγουν απρόσκοπτα τις βασικές ερευνητικές και εκπαιδευτικές τους δραστηριότητες (Clark 1998). Πρόκειται για μια διαδικασία που θα μπορούσαμε να τη χαρακτηρίσουμε ως «χρηματοδοτική εξωστρέφεια», η οποία, με τη σειρά της, παράγει ένα κλίμα «αγοραίας συμπεριφοράς» ή «κουλτούρας της επιχειρηματικότητας» στο εσωτερικό των δημόσιων Πανεπιστημίων (Soley 1995, Willmott 1995, Slaughter and Leslie 1997, Enders 2000), η οποία σύμφωνα με τον Απέκη (2001: 32) σηματοδοτεί «τη σταδιακή μεταλλαγή του ακαδημαϊκού χαρακτήρα του Πανεπιστημίου». Η αύξηση της σημασίας της εξωτερικής χρηματοδότησης σε σχέση με το παρελθόν, υποδηλώνει μία εξάρτηση του πανεπιστημιακού έργου από ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια απόδοσης. Η εξάρτηση αυτή εκφράζεται είτε με τη δημιουργία «θυλάκων επιχειρηματικότητας» στο εσωτερικό του δημόσιου Πανεπιστημίου είτε με την εμπορευματοποίηση συνολικά δημόσιων πανεπιστημιακών ιδρυμάτων.

Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται η επιβολή διδάκτρων είτε σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο (π.χ. Μεγάλη Βρετανία) είτε κυρίως σε μεταπτυχιακό επίπεδο. Στην ελληνική ανώτατη εκπαίδευση ένα μεγάλο μέρος των μεταπτυχιακών σπουδών απαιτεί δίδακτρα, όπως δίδακτρα απαιτούν και το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο και το Διεθνές Πανεπιστήμιο Ελλάδας. Έχουμε έτσι μια εσωτερική διαφοροποίηση στο περιεχόμενο του δημόσιου και δωρεάν χαρακτήρα του Πανεπιστημίου (και μια αντίστοιχη όξυνση της ταξικής ανισότητας ως προς τις ευκαιρίες πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση)³ εφόσον ένα σημαντικό και αυξανόμενης βαρύτητας μέρος των σπουδών δεν καλύπτεται από τον κρατικό προϋπολογισμό, ιδιαίτερα σε συνθήκες οργάνωσης των πανεπιστημιακών σπουδών σε δύο κύκλους, έναν προπτυχιακό και έναν μεταπτυχιακό και οι φοιτητές αντιμετωπίζονται σαν πελάτες ή καταναλωτές.⁴ Στο ίδιο πλαίσιο της αυξανόμενης εξάρτησης από την εξωτερική χρηματοδότηση πρέπει να κατανοηθεί και η διεύρυνση των μορφών συνεργασίας των δημόσιων πανεπιστημιακών ιδρυμάτων με τις επιχειρήσεις, καθώς και η ανάληψη

² Στην περίπτωση της Μεγάλης Βρετανίας το ποσοστό των σπουδαστών ως προς το διδακτικό προσωπικό αυξήθηκε από 9:1 το 1980 σε 17:1 το 2000 (Bryson, 2004).

³ Ειδικότερη περίπτωση αυτής της όξυνσης αποτελεί και η προωθούμενη – μέσω της κατάργησης του άρθρου 16 του Ελληνικού Συντάγματος – ίδρυση ιδιωτικών Πανεπιστημίων στην Ελλάδα.

⁴ Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί η εμφάνιση των «σπουδαστικών δανείων», αντί των «υποτροφιών», που πέραν άλλων αποτελεί «μοχλό πειθάρχησης» των φοιτητών ως μελλοντικών εργαζόμενων (Κάτσικας και Σωτήρης 2003). Στις χώρες όπου τα δίδακτρα είναι γενικευμένα, ο ανταγωνισμός για την αύξηση του αριθμού των φοιτητών συνιστά βασικό τμήμα του ανταγωνισμού μεταξύ των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων (βλ. ενδεικτικά, Wilson 1991, Slaughter and Leslie 1997, Miller 1998).

επιχειρηματικών δραστηριοτήτων από τα ίδια τα δημόσια Πανεπιστήμια (Soley 1995, Slaughter and Leslie 1997).

Η διεύρυνση του δημόσιου Πανεπιστημίου

Αναφερθήκαμε προηγουμένως στη διεθνή τάση σχετικής χρηματοδοτικής ενίσχυσης των τμημάτων που είναι προσανατολισμένα προς την εφαρμοσμένη έρευνα. Στην περίπτωση της ελληνικής ανώτατης εκπαίδευσης η τάση αυτή εκφράζεται κυρίως μέσω της δημιουργίας - στο πλαίσιο των χρηματοδοτήσεων από τα Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης (ΚΠΣ) και τα Επιχειρησιακά Προγράμματα Εκπαίδευσης και Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΕΠΕΑΕΚ) - πολλών νέων τμημάτων τα οποία αφενός μεν δεν έχουν σαφώς οριοθετημένο επιστημολογικά επιστημονικό αντικείμενο, αφετέρου δε ο ερευνητικός προσανατολισμός τους είναι προς την εφαρμοσμένη έρευνα. Παράλληλα μέσω των ίδιων χρηματοδοτήσεων για την αναμόρφωση των προπτυχιακών προγραμμάτων σπουδών κατακεραματίζονται τα τμήματα σε πολλές κατευθύνσεις χωρίς αυτοτελές και διακριτό επιστημονικό αντικείμενο, ενώ προστίθενται μαθήματα κυρίως «δεξιότητων», η ένταξη των οποίων συνήθως συνοδεύεται από την αφαίρεση άλλων βασικών μαθημάτων. Οι εξελίξεις αυτές σε συνδυασμό με την ανωτατοποίηση των ΤΕΙ οδηγούν εν πολλοίς σε σύγχυση ανάμεσα στην επαγγελματική κατάρτιση και την παραδοσιακή πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Στη βάση των παραπάνω εξελίξεων, τουλάχιστον ένα μέρος των πανεπιστημιακών σπουδών αντιστοιχεί πλέον σε μία κατεύθυνση πρακτικής επαγγελματικής εκπαίδευσης που ικανοποιεί τις άμεσες ανάγκες της αγοράς και παρέχει πτυχία με ασαφή εργασιακά δικαιώματα.⁵ Οι εξελίξεις αυτές οδηγούν πολλούς ερευνητές στη θεώρηση ότι καταστρέφεται πλέον ο πάγιος ακαδημαϊκός χαρακτήρας του Πανεπιστημίου, καθώς για παράδειγμα οι Κάτσικας και Σωτήρης (2003: 77) υποστηρίζουν ότι: «οι προπτυχιακές σπουδές υποβαθμίζονται σε μια πρακτική και ληξιπρόθεσμη επαγγελματική εκπαίδευση που ικανοποιεί τις άμεσες απαιτήσεις της 'αγοράς'». Σύμφωνα με τον Απέκη (2001: 43-44) αυτή είναι μια ακόμη εξέλιξη (μαζί με την εξάρτηση των πανεπιστημίων από την αγορά), μέσω της οποίας «πλήττεται ουσιαστικά και ακυρώνεται στην πράξη η ιστορική φυσιογνωμία και ο χαρακτήρας των πανεπιστημίων» και επί της ουσίας εξοβελίζεται η βασική επιστημονική έρευνα.

Στην ίδια κατεύθυνση προώθησης της επαγγελματικής εκπαίδευσης κινούνται και τα μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών που ιδρύθηκαν στη βάση των χρηματοδοτήσεων του ΚΠΣ/ΕΠΕΑΚ, τα λεγόμενα Μεταπτυχιακά Διπλώματα Ειδίκευσης. Πρόκειται για μεταπτυχιακά προγράμματα επαγγελματικής εξειδίκευσης για την κάλυψη των επίκαιρων αναγκών της αγοράς. Ταυτόχρονα με την ανάπτυξη αυτών των προγραμμάτων, παραμερίστηκαν γνωστικά αντικείμενα κυρίως από τις ανθρωπιστικές-κοινωνικές επιστήμες και γενικότερα περιορίστηκαν οι μεταπτυχιακές σπουδές που δίνουν έμφαση στη βασική έρευνα. Έτσι θεωρήθηκαν και ως μη επιλέξιμα και όχι μόνο δεν χρηματοδοτήθηκαν αλλά δεν εγκρίθηκε και η λειτουργία τους από το ΥΠΕΠΘ, τα μεταπτυχιακά που οδηγούν σε διδακτορικό και τα οποία

---

⁵ Εξαιτίας του γεγονότος ότι ένα τουλάχιστον μέρος των προπτυχιακών σπουδών υποβαθμίζεται σε μια κατεύθυνση παροχής υπηρεσιών κατάρτισης και επιμόρφωσης με στόχο την ικανοποίηση των βραχυπρόθεσμων αναγκών της αγοράς, απαιτείται ταυτόχρονα η συστηματική παροχή της δια βίου επαγγελματικής επανεκπαίδευσης για την αντιμετώπιση των αλλαγών στην παραγωγική διαδικασία και στην αγορά εργασίας.

ήταν και τα μόνα που λειτουργούσαν στο ελληνικό Πανεπιστήμιο (βλ. Απέκης 2001: 21, Κάτσικας και Σωτήρης 2003: 83-84).

Οι εξελίξεις αυτές στην ελληνική ανώτατη εκπαίδευση συνδέονται με τη γενικότερη διεθνή τάση εμφάνισης σχολών και τμημάτων, προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδών, διαφορετικών επιπέδων ή «ταχυτήτων». Κατά συνέπεια, προκύπτει μια κατηγοριοποίηση, μεταξύ αφενός μεν σχολών, τμημάτων και μεταπτυχιακών προγραμμάτων αιχμής (υψηλής εξειδίκευσης), με προσανατολισμό στη βασική και στρατηγική έρευνα, τα οποία κατοχυρώνουν αυξημένα εργασιακά δικαιώματα και αποτελούν τους κύριους τόπους αναπαραγωγής των διευθυντικών θέσεων στην παραγωγική βάση και στο εποικοδόμημα, αφετέρου δε σχολών και τμημάτων με προσανατολισμό μόνο στην εφαρμοσμένη έρευνα ή ακόμη σχολών και τμημάτων που προσανατολίζονται σχεδόν αποκλειστικά στην παροχή υπηρεσιών κατάρτισης και επιμόρφωσης (για μια ανάλογη «τριπλή διαίρεση», βλ. Maroudas and Kyriakidou 2005, Μαυρουδέας 2005). Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο διαχωρισμός έρευνας - διδασκαλίας σε επίπεδο σχολών, τμημάτων και μεταπτυχιακών προγραμμάτων αντιστοιχεί σε έναν ανάλογο καταμερισμό της εργασίας μεταξύ των πανεπιστημιακών (Wilson 1991, Ogbonna and Harris 2004). Ειδικότερα, η αύξηση του αριθμού των σπουδαστών ανά διδάσκοντα περιορίζει δραστικά, ιδίως εκεί όπου η παροχή εκπαιδευτικών υπηρεσιών αποτελεί τον αποκλειστικό στόχο των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων, το διαθέσιμο χρόνο για ερευνητική εργασία.

Η εξωτερική αξιολόγηση

Ένα από τα πλέον κομβικά σημεία των πολιτικών θεσμικής μεταρρύθμισης του δημόσιου Πανεπιστημίου σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης αποτελεί η εξωτερική αξιολόγηση των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων. Ο σχετικός νόμος 3374/2005 «Διασφάλιση της ποιότητας στην ανώτατη εκπαίδευση...» για την αξιολόγηση, έχει ψηφιστεί και στην Ελλάδα (βλ. ΦΕΚ Τεύχος 1^ο, Αρ. Φύλλου 189, 2 Αυγούστου 2005). Στο νέο αυτό νόμο είναι αποφασιστικός ο ρόλος του εξωτερικού παράγοντα στην «αξιολόγηση» των ακαδημαϊκών μονάδων (Σχολές και Τμήματα), καθώς η εξωτερική «Αρχή Διασφάλισης της Ποιότητας στην Ανώτατη Εκπαίδευση», όχι μόνο θέτει τις προδιαγραφές αξιολόγησης, αλλά έχει και τον αποφασιστικό λόγο στη συγκρότηση της «Επιτροπής Εξωτερικής Αξιολόγησης». Το ερώτημα βεβαίως είναι γιατί προωθείται η εξωτερική αξιολόγηση σε έναν κατά κόρον και σε όλα τα επίπεδα αυτοαξιολογούμενο θεσμό, όπως το Πανεπιστήμιο (Απέκης 2001: 39).

Η επιβολή της εξωτερικής αξιολόγησης καθιστά εφικτή την ταυτόχρονη υλοποίηση τριών επιμέρους στόχων: την κατανομή των περιορισμένων δημόσιων χρηματοδοτικών πόρων στη βάση ποσοτικών κριτηρίων, την «κωδικοποίηση» της εργασιακής διαδικασίας των πανεπιστημιακών, ούτως ώστε να μπορεί να υπαχθεί σε αυστηρότερο εσωτερικό και εξωτερικό έλεγχο, μέσω της χρησιμοποίησης συγκρίσιμων δεικτών μέτρησης της αποδοτικότητας, καθώς και την ιδεολογική πειθάρχηση των πανεπιστημιακών. Στην περίπτωση του ελληνικού Πανεπιστημίου, όπως σημειώνει ο Απέκης (2001: 35): «διαφαίνεται ως αναπόφευκτη η σύνδεση της αξιολόγησης με τη χρηματοδότηση», κάτι που αποτελεί άλλωστε τη γενική τάση σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Η κατανομή της περιορισμένης κρατικής χρηματοδότησης αποτελεί ένα μέσο συμμόρφωσης και ευθυγράμμισης της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και έρευνας με τις άμεσες και στρατηγικές ανάγκες της κεφαλαιακής

συσσώρευσης.⁶ Η αλλαγή των κριτηρίων κατανομής των περιορισμένων δημόσιων χρηματοδοτικών πόρων οδηγεί σε έναν αναγκαστικό αναπροσανατολισμό ένα σημαντικότατο τμήμα της εκπαιδευτικής και ερευνητικής διαδικασίας προς τις βραχυπρόθεσμες ανάγκες των επιχειρήσεων, με κριτήρια την άμεση πρακτική εφαρμογή και απόδοση, καθώς επίσης και στην εξυπηρέτηση των στρατηγικότερων ερευνητικών στόχων των εθνικών κυβερνήσεων. Σύμφωνα με τον Wilson (1991: 254): «Η έρευνα προσαρμόζεται στις ανάγκες των χρηματοδοτών: βιομηχανία, κυβέρνηση και ερευνητικά συμβούλια». Η επιλεκτικότητα στην κατανομή της κρατικής χρηματοδότησης επιτείνει και υπογραμμίζει τον κρατικό προγραμματισμό των στρατηγικών ερευνητικών προτεραιοτήτων για τη συνολική εθνική οικονομική ανάπτυξη. Ειδικότερα η στρατηγική έρευνα «κάνει εφικτή κάποιου είδους διευθέτηση μεταξύ των απαιτήσεων των επιστημόνων (να υπερασπίσουν τον προϋπολογισμό για την βασική έρευνα) και των προτεραιοτήτων της κυβέρνησης και της οικονομίας για έρευνα, η οποία θα μπορούσε να αξιοποιηθεί παραγωγικά» (Henkel 2000: 44). Στην περίπτωση της Μεγάλης Βρετανίας, στα πλαίσια του Technology Foresight Programme, πανεπιστήμια, κυβέρνηση και οικονομικοί παράγοντες προγραμματίζουν από κοινού τις περιοχές της στρατηγικής έρευνας στις οποίες θα πρέπει να δοθεί προτεραιότητα στην κρατική χρηματοδότηση (Henkel 2000: 45).

Η εξωτερική αξιολόγηση αποτελεί ταυτόχρονα μοχλό ιδεολογικής πειθάρχησης των πανεπιστημιακών στα κυρίαρχα θεωρητικά μοντέλα, ιδίως όσον αφορά στις ανθρωπιστικές-κοινωνικές επιστήμες. Στις σχετικές μελέτες τους για τις επιπτώσεις της “Research Assessment Exercise” (RAE) επί της ερευνητικής δραστηριότητας των οικονομολόγων οι Harley και Lee (Harley and Lee 1997 και Lee and Harley 1998) διαπίστωσαν ότι οι «πιέσεις» που ασκούνται μέσω της RAE, σε συνδυασμό με την εργασιακή ανασφάλεια, οδηγούν σε στροφή των ερευνητών προς τα ορθόδοξα νεοκλασικά οικονομικά και επομένως προς τα αντίστοιχα νεοκλασικά περιοδικά, τα οποία θεωρείται ότι «αξιίζουν περισσότερο» από τα αντίστοιχα ετερόδοξα. Η RAE υποστηρίζει απειλεί το μέλλον των ετερόδοξων οικονομικών, τα οποία θα μπορούσαν να επιβιώσουν μόνον εφόσον καταργηθεί, (βλ. επίσης, Harvie 2000, για μια αντίστοιχη διερεύνηση των επιπτώσεων της RAE, ως προς το μαρξιστικό ακαδημαϊκό περιοδικό *Capital and Class*). Σε ανάλογη κατεύθυνση υποστηρίζεται ότι «οι καθηγητές εκθέτουν τις καριέρες τους σε κίνδυνο όταν υποστηρίζουν δημόσια ριζοσπαστικές ιδέες» (Birecree 1988: 53).

Η εφαρμογή των εξωτερικών μηχανισμών αξιολόγησης, αφενός μεν επιδρά σημαντικά στον ιδεολογικό προσανατολισμό των πανεπιστημίων, ιδίως στις κοινωνικές σπουδές, περιορίζοντας τις δυνατότητες ανάπτυξης της κριτικής σκέψης, αφετέρου δε συμβάλλει στην αλλαγή της εργασιακής διαδικασίας των πανεπιστημιακών. Σύμφωνα με τον Μαυρουδέα (2005: 144-145), η εξωτερική αξιολόγηση στηρίζει την κρίσιμη σχέση «κάθε καπιταλιστικής επιχείρησης: το διευθυντικό έλεγχο». Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται, η μεταβολή «του προηγούμενου ατομικού κυρίως τρόπου εργασίας των πανεπιστημιακών», η επιβολή μιας πειθάρχησης «που δεν απέχει πολύ από την εργασιακή πειθαρχία του εργοστασίου» και τέλος «οι κινήσεις άρσης της μονιμότητας (tenure) και ενίσχυσης του

---

⁶ Τον ηγεμονικό ρόλο των κυβερνητικών ελέγχων στον Καναδά και το Ηνωμένο Βασίλειο αναδεικνύει, πέραν άλλων στη μελέτη του ο Miller (1998).

δικαιώματος της απόλυσης, ακόμα και για τους πανεπιστημιακούς που έχουν μόνιμη θέση, οι οποίες έχουν επιχειρηθεί τόσο στη Βρετανία όσο τις ΗΠΑ»⁷.

Οι αλλαγές στην εργασιακή διαδικασία των πανεπιστημιακών

Η εφαρμογή των εξωγενώς επιβληθέντων θεσμικών και οργανωσιακών αλλαγών έχει σημαντικές συνέπειες για το κύρος και την ταυτότητα του ακαδημαϊκού επαγγέλματος (Halsey 1992, Parker and Jary 1995, Willmott 1995, Prichard and Willmott 1997, Harvie 2000), καθώς η επίδραση των ιδεολογικών αρχών και των διοικητικών πρακτικών της Νέας Δημόσιας Διοίκησης (βλ. κατωτέρω), θεωρείται ότι οδηγεί σε μία εντατικοποίηση της ακαδημαϊκής εργασίας (Wilson 1991, Willmott 1995, Ogbonna and Harris 2004) και στη σταδιακή αποεπαγγελματοποίηση των πανεπιστημιακών. Βεβαίως, η διαδικασία της αποεπαγγελματοποίησης δεν είναι η ίδια για όλους τους εργαζόμενους στον ακαδημαϊκό χώρο, καθώς σύμφωνα με τον Dearlove (1997: 65-68), ενώ η διδασκαλία έχει μετατραπεί από μία «προ-φορντική διαδικασία δεξιοτεχνίας σε μία φορντικού τύπου οργάνωση μαζικής παραγωγής», η έρευνα συνεχίζει να εμπεριέχει στοιχεία δεξιοτεχνίας, λόγω της αδυναμίας των φορέων των νέων οργανωσιακών αλλαγών να ελέγχουν ουσιαστικά τη διεξαγωγή της ερευνητικής εργασίας, άρα στο πεδίο της έρευνας οι ακαδημαϊκοί διαθέτουν περιθώρια αντίδρασης στην απόλυτη ταύτισή τους με τις επιταγές του εξωτερικού συνασπισμού επιχειρηματικών και πολιτικών συμφερόντων.

Η αύξηση του καταμερισμού της ακαδημαϊκής εργασίας και η έντονη διαστρωμάτωση του πανεπιστημιακού προσωπικού, αποτελούν παράγοντες που συμβάλλουν επίσης στην εξασθένηση της συναδελφικότητας και στην (ανα)συγκρότηση της μέχρι τώρα επαγγελματικής ταυτότητας των πανεπιστημιακών (που οδηγούσε σε ταύτιση κυρίως με τον επιστημονικό τους κλάδο και την πανεπιστημιακή τους μονάδα). Σύμφωνα με αρκετές μελέτες έχει δημιουργηθεί μία «κατώτερη τάξη» που περιλαμβάνει εργαζόμενους – ερευνητές με προσωρινές και μερικής απασχόλησης συμβάσεις, που τείνει να προστατεύει τους μόνιμα απασχολούμενους από τα αρνητικά αποτελέσματα της μαζικοποίησης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (Willmott 1995), ενώ επίσης υφίσταται ένας σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στον πυρήνα και την περιφέρεια (Barrow 1995) – που πραγματοποιείται με διαφοροποιημένες πολιτικές πρόσληψης μόνιμων (πυρήνας) και συμβασιούχων (περιφέρεια) - ο οποίος επιτρέπει στη διοίκηση των πανεπιστημίων να επιτυγχάνει «μόνιμη ευελιξία». Όλοι οι ερευνητές συμφωνούν (βλ. αναλυτικότερα, Wilson 1991, Barrow 1995, Miller 1995, Willmott 1995, Dearlove, 1997), ότι μια τέτοια μορφή δυϊσμού στην εσωτερική αγορά εργασίας έχει ήδη συντελεστεί και διευκολύνει αφενός μεν τη χρησιμοποίηση μηχανισμών οικοδόμησης εμπιστοσύνης για ένα προνομιούχο τμήμα του ακαδημαϊκού προσωπικού, του οποίου το εύρος και τα χαρακτηριστικά διαφοροποιούνται ανάλογα με το κύρος του ιδρύματος και τον επιστημονικό κλάδο, αφετέρου δε την επιβολή τεχνικών άμεσης επίβλεψης στο υπόλοιπο ακαδημαϊκό προσωπικό (Maroudas and Kyriakidou, 2005).

Η ανάθεση ενός σημαντικού τμήματος του διδακτικού και ερευνητικού έργου σε μη-μόνιμο ακαδημαϊκό προσωπικό, συνέβαλε λοιπόν τόσο στη διαστρωμάτωση του ακαδημαϊκού ανθρώπινου δυναμικού, σε πολλές ξεχωριστές κατηγορίες, οι οποίες

---

⁷ Στο ζήτημα αυτό αποκαλυπτική είναι η βρετανική εμπειρία, όπου η εξωτερική αξιολόγηση συνδέθηκε με την εργασιακή ανασφάλεια (κατάργηση της μονιμότητας το 1988).

χαρακτηρίζονται από διαφορετικές μισθολογικές κλίμακες, συνθήκες εργασίας και προοπτικές καριέρας, άρα και από διαφορετικούς βαθμούς επιρροής όσο και στην αύξηση του καταμερισμού της ακαδημαϊκής εργασίας. Κατά συνέπεια, η εργασιακή διαδικασία των πανεπιστημιακών τείνει να απομακρυνθεί από τα παλιότερα μοντέλα αυτόνομης δεξιοτεχνίας και να μετασχηματισθεί σε μοντέλα που καθορίζονται από τις απαιτήσεις ενός εξωτερικού συνασπισμού επιχειρηματικών και πολιτικών συμφερόντων (Wilson 1991, Dearlove 1997). Σύμφωνα με τους Parker & Jary (1995: 321), «...βλέπουμε μία μετακίνηση από μια ελίτ εξειδίκευση που βασιζόταν σε ισχυρό επαγγελματικό έλεγχο, σε μια “φορντικού τύπου” οργάνωση μαζικής παραγωγής...καθώς φαίνεται ότι η συγκρισιμότητα και η τυποποίηση (των ιδρυμάτων, των διευθυντών, των ακαδημαϊκών και των φοιτητών), αποτελούν πλέον βασικές αξίες και επιδιώξεις των ιδρυμάτων ανώτατης εκπαίδευσης».

Παρά τις διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στον ευρωπαϊκό χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης όσον αφορά την μονιμότητα της απασχόλησης του ακαδημαϊκού προσωπικού, εντούτοις, είναι σαφής η τάση αύξησης της προσωρινής και μερικής απασχόλησης, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τα πανεπιστήμια του Ηνωμένου Βασιλείου, όπου σύμφωνα με τις προβλέψεις για το 2004, λιγότεροι από τους μισούς πανεπιστημιακούς απολαμβάνουν μόνιμης απασχόλησης (AUT 1999). Στο ελληνικό Πανεπιστήμιο χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των συμβασιούχων του ΠΔ 407/80, όπως επίσης ενδεικτικός είναι και ο τρόπος ένταξης των μεταπτυχιακών φοιτητών και υποψήφιων διδασκτόρων σε διάφορα ερευνητικά προγράμματα (Κάτσικας και Σωτήρης 2003).

Επίσης, παρά τις υπαρκτές και σημαντικές επιμέρους διαφοροποιήσεις που συνθέτουν το τοπίο της ευρωπαϊκής ανώτατης εκπαίδευσης, η ανατροπή της ισορροπίας μεταξύ διευθυντικού ελέγχου και επαγγελματικής αυτονομίας, προς όφελος του πρώτου, ο συγκεντρωτισμός στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων, η αύξηση της πίεσης στους πανεπιστημιακούς για εξασφάλιση εξωτερικής χρηματοδότησης, καθώς και η επέκταση των μορφών ευέλικτης απασχόλησης στα πανεπιστήμια, συγκροτούν την ισχυρή τάση της νεοφιλελεύθερης πολιτικής (βλ. βρετανικό παράδειγμα) και αποτελούν εξ αντικειμένου – για μια σημαντική μερίδα πανεπιστημιακών, κυρίως των χαμηλότερων ιεραρχικά βαθμίδων – μια απόπειρα εντατικοποίησης της εργασίας τους και αύξησης της επίβλεψης και του ελέγχου των ακαδημαϊκών δραστηριοτήτων τους. Έτσι, η σταδιακή επιβολή των θεσμικών και οργανωσιακών αλλαγών τείνει να περιορίσει την διακριτική ευχέρεια που διέθεταν οι πανεπιστημιακοί στην οργάνωση και την εκτέλεση της εργασίας τους, διαβρώνει την επαγγελματική αυτονομία τους και μειώνει τόσο το κοινωνικό status όσο και τις υλικές απολαβές του ακαδημαϊκού επαγγέλματος (Halsey 1992, Willmott 1995, Harvie 2000, Deem 2003).

Το ιδεολογικό πλαίσιο των αλλαγών: Η Νέα Δημόσια Διοίκηση

Σύμφωνα με αρκετούς ερευνητές (βλ. ενδεικτικά, Clarke and Newman 1997, Exworthy and Halford 1999, Hood et al. 1999, Deem 2004), η «Νέα Δημόσια Διοίκηση» ή «Νέος Διευθυντισμός», δεν είναι τίποτε περισσότερο από ένα σύνολο ιδεολογικών αρχών, στις οποίες βασικό πυρήνα συνιστά η παραδοχή ότι ο «εκσυγχρονισμός» των δημόσιων υπηρεσιών, όπως η υγεία και η εκπαίδευση, μπορεί να επιτευχθεί μόνο με τη χρησιμοποίηση οργανωσιακών μεθόδων, πρακτικών και εταιρικών αξιών που εφαρμόζονται στις ιδιωτικές επιχειρήσεις, καθώς και στην υπαγωγή των δημόσιων οργανισμών στις δυνάμεις της αγοράς. Η εξασφάλιση της

συνεχούς λογοδοσίας διαμέσου αυστηρών εξωτερικών ελέγχων για βραχυπρόθεσμα, προκαθορισμένα και ευκόλως μετρήσιμα αποτελέσματα, η αύξηση της επίβλεψης και των μηχανισμών συμμόρφωσης στο εσωτερικό των οργανώσεων και η αλλαγή κουλτούρας των εργαζόμενων του δημόσιου τομέα, αποτελούν το βασικό τρίπτυχο των αλλαγών που προωθούνται από τη Νέα Δημόσια Διοίκηση.

Η εισαγωγή της Νέας Δημόσιας Διοίκησης στις οργανώσεις του δημόσιου τομέα, βασίστηκε αρχικά στην περικοπή των δημόσιων δαπανών, στην αύξηση των μορφών συνεργασίας με τις επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα, στην εξωτερίκευση ορισμένων δραστηριοτήτων, καθώς και στην απόπειρα αλλαγής των αξιών και της νοοτροπίας των εργαζομένων του. Η πειθάρχηση του ανθρώπινου δυναμικού των δημόσιων οργανισμών στις δυνάμεις της αγοράς και στα εργασιακά πρότυπα του ιδιωτικού τομέα, επιχειρήθηκε μέσω της υιοθέτησης μιας σειράς διοικητικών πρακτικών, που συνοδεύτηκαν από ένα ευρύ φάσμα ιδεολογικών μηχανισμών, καθώς και από σύμβολα και ιεροτελεστίες της σύγχρονης εταιρικής κουλτούρας. Η εφαρμογή των ιδεολογικών αρχών και των διοικητικών πρακτικών της Νέας Δημόσιας Διοίκησης στα πανεπιστήμια υλοποιείται σταδιακά μέσω ενός ευρέως φάσματος θεσμικών αλλαγών και αναδιαρθρώσεων, που συμβάλλουν στην εμπορευματοποίηση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, στον μετασχηματισμό των οργανωτικών δομών των πανεπιστημίων, καθώς και στην αλλαγή της εργασιακής διαδικασίας των πανεπιστημιακών (Miller 1995, Parker and Jary 1995, Prichard and Willmott, 1997, Deem 2004, Ogbonna and Harris 2004). Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις συντελούνται λοιπόν στο πλαίσιο ευρύτερων κοινωνικοοικονομικών αλλαγών που στοχεύουν να θέσουν τις οργανώσεις του δημόσιου τομέα στην «πειθαρχία της αγοράς», αν και, η Νέα Δημόσια Διοίκηση στην ειδική επιβολή της στο πεδίο δημόσιο Πανεπιστήμιο δεν οδηγεί σε μία συνολική υπαγωγή του πανεπιστημιακού χώρου στις πρακτικές της αγοράς, όπως θα επιδιώξουμε να δείξουμε στη συνέχεια.

Παρά τις εθνικές ιδιαιτερότητες στην εφαρμογή της «Νέας Δημόσιας Διοίκησης» στις διάφορες χώρες του ΟΟΣΑ, είναι σαφές ότι αναπτύσσεται μία ισχυρή τάση αναδιάρθρωσης των πανεπιστημίων στη βάση ενός νέου οργανωσιακού προτύπου (Maroudas and Kyriakidou, 2005), το οποίο δίνει έμφαση στην μέτρηση της αποδοτικότητας σύμφωνα με κριτήρια ανταποδοτικότητας, αποτελεσματικότητας και υπεύθυνης διαχείρισης των πόρων, μείωσης του κόστους, καθώς και εκπλήρωσης συγκεκριμένων δεικτών για τη διδασκαλία και την έρευνα. Στις θεσμικές και οργανωσιακές αλλαγές στο δημόσιο πανεπιστήμιο, που επιχειρήσαμε να αναδείξουμε πιο πάνω, θα πρέπει να αναφερθεί ο έλεγχος και η επίβλεψη των ανώτατων ιδρυμάτων και των πανεπιστημιακών με τη θεσμοθέτηση ενός ευρέως φάσματος μέσων πειθάρχησης, όπως οι πίνακες κατάταξης των πανεπιστημίων, οι έλεγχοι πιστοποίησης της ποιότητας της έρευνας και της διδασκαλίας, οι μέθοδοι διοίκησης και αξιολόγησης του ακαδημαϊκού προσωπικού.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει αρκετοί ερευνητές θεωρούν ότι οι αλλαγές που συντελούνται στον πανεπιστημιακό χώρο μεταλλάσσουν τον ακαδημαϊκό χαρακτήρα του δημόσιου πανεπιστημίου, καθώς αφενός μεν καταστρέφουν ουσιαστικά τη βασική επιστημονική έρευνα, αφετέρου δε αναπτύσσουν δυναμικές πλήρους μετατροπής του σε επιχείρηση. Στη συνέχεια θα εστιάσουμε την ανάλυσή μας σε αυτό το επίδικο ζήτημα – δηλαδή εάν όντως έχουμε μια ριζική μεταβολή της δομικής φυσιογνωμίας του δημόσιου πανεπιστημίου – μέσω της διερεύνησης των κύριων

παραγόντων που προκαλούν τις προαναφερθείσες θεσμικές και οργανωσιακές αλλαγές.

Ανάλυση του εύρους και του χαρακτήρα των θεσμικών και οργανωσιακών αλλαγών στο σύγχρονο δημόσιο Πανεπιστήμιο

Περιορισμός της βασικής έρευνας και «αναβάθμιση» της κατάρτισης σε πανεπιστημιακό επίπεδο

Η άποψη περί σταδιακού εξοβελισμού ουσιαστικά της βασικής έρευνας από το Πανεπιστήμιο επιχειρεί να ερμηνεύσει πράγματι μια διεθνή τάση σχετικού περιορισμού της βασικής έρευνας προς όφελος της εφαρμοσμένης-επιχειρηματικής. Η τάση εντούτοις αυτή, που προβάλλεται emphatically από πολλούς ερευνητές δεν μπορεί να οδηγήσει, κατά την άποψή μας, σε ένα τέτοιο ακραίο αποτέλεσμα, καθώς δεν είναι εφικτό να υπάρξει εφαρμοσμένη έρευνα χωρίς προϋπάρχουσα βασική, όπως και δεν μπορεί να υπάρξει επιστήμη, δηλαδή και βασική έρευνα, χωρίς τη συσσωρευμένη πείρα των άμεσα εργαζομένων, επομένως χωρίς την πρακτική της παραγωγής (βλ. σχετικά, Πουλαντζάς 1982, Οικονομάκης 2000). Όπως σωστά επισημαίνουν οι Κάτσικας και Σωτήρης (2003: 8): «[η] ιστορική τάση για την εφαρμογή όλο και περισσότερων επιστημονικών στοιχείων στην παραγωγή (...) προϋποθέτει και κάποιου τύπου βασική επιστημονική έρευνα. Αυτή από τη φύση της έχει σχετικά μεγάλο κόστος και όχι απαραίτητα άμεσα εφαρμόσιμα προϊόντα ή καινοτομίες... [Αυτό σημαίνει ότι] παρά τα πιθανά και προοπτικά οφέλη για το σύνολο των επιχειρήσεων δεν μπορεί να την αναλάβει [τη βασική έρευνα] κάθε μεμονωμένος καπιταλιστής. Τον κύριο όγκο αυτής της βασικής έρευνας ιστορικά τον ανέλαβαν τα Πανεπιστήμια συνεπικουρούμενα από τα κρατικά ερευνητικά κέντρα και τα κρατικά επιχορηγούμενα ερευνητικά κέντρα». Άλλωστε, όπως ήδη αναφέραμε για το παράδειγμα της Μεγάλης Βρετανίας, ο στόχος των κρατικών πολιτικών δεν είναι μόνο η ενίσχυση της εφαρμοσμένης έρευνας, που προσαρμόζεται άμεσα στις βραχυπρόθεσμες απαιτήσεις της αγοράς, αλλά και η ανάπτυξη της στρατηγικής έρευνας.

Κατά συνέπεια το ερώτημα που τίθεται δεν αφορά την εξαφάνιση της βασικής έρευνας, αλλά τους παράγοντες που ευνοούν την προώθηση της εφαρμοσμένης έρευνας σε σχέση με τη βασική έρευνα. Σύμφωνα με την άποψή μας υφίσταται όντως ένας αναπροσανατολισμός της έρευνας προς κατευθύνσεις και αποτελέσματα συμβατά με τις άμεσες προτεραιότητες της παραγωγικής διαδικασίας, σ' ένα πλαίσιο που χαρακτηρίζεται από την εξύμνηση της οικονομικής αποτελεσματικότητας, την διατύπωση μετρήσιμων στόχων και τη συνεχή λογοδοσία των δημόσιων φορέων. Κατά συνέπεια, η προώθηση της εφαρμοσμένης έρευνας συμβάλλει στην «επαναξιοποίηση» του Πανεπιστημίου ως τόπου παραγωγής καινοτομιών, οι οποίες μπορούν να συμβάλλουν άμεσα στην αύξηση της κερδοφορίας των επιχειρήσεων. Η «επαναξιοποίηση» αυτή επιβάλλεται από τη δραστική περικοπή της κρατικής χρηματοδότησης, άρα τον αναγκαστικό αναπροσανατολισμό της πανεπιστημιακής έρευνας προς τις βραχυπρόθεσμες ανάγκες της αγοράς, σε συνδυασμό με την εξυπηρέτηση ορισμένων στρατηγικών ερευνητικών στόχων που θέτουν οι εθνικές κυβερνήσεις. Άλλωστε, η σύνδεση Πανεπιστημίου - επιχειρήσεων, ιδιαίτερα μάλιστα σε συνθήκες «ακαδημαϊκής» χρηματοδοτικής εξωστρέφειας, δεν πρέπει να αποτελεί έκπληξη, καθώς ήδη από το 1918 ο Veblen παρατηρούσε ότι τα Πανεπιστήμια λειτουργούν όπως οι επιχειρήσεις, που ανταγωνίζονται η μία την άλλη, σε βάρος της

ακαδημαϊκής εργασίας (παρατίθεται σε Halsey 1992: vii). Επιπλέον, για κάποια επιστημονικά αντικείμενα η τροφοδότηση της έρευνάς τους προϋπέθετε πάντα μία εμπλοκή με τις επιχειρήσεις και γενικότερα με την παραγωγική διαδικασία.

Η κύρια αιτία της τάσης «επαναξιοποίησης» του δημόσιου Πανεπιστημίου θεωρούμε ότι θα πρέπει να αναζητηθεί στην αποτυχία του παραγωγικού συστήματος να εκμεταλλευτεί επαρκώς τις συσσωρευμένες επιστημονικές ανακαλύψεις (Henkel and Kogan 1993, Henkel 2000) προς όφελος της κεφαλαιακής κερδοφορίας. Στη δυναμική του ξεπεράσματος της κρίσης υπερσυσσώρευσης, υπό συνθήκες αλλαγής του κοινωνικού συσχετισμού δύναμης υπέρ του κεφαλαίου (Οικονομάκης, Μαρούδας και Κυριακίδου 2006), η «επαναξιοποίηση» του Πανεπιστημίου στην κατεύθυνση της εφαρμοσμένης έρευνας, παρέχει ακριβώς τη γέφυρα μεταξύ επιστημονικής ανακάλυψης και κερδοφόρας εφαρμογής. Υπό το πρίσμα της ανωτέρω προβληματικής, δεν έχουμε λοιπόν καταστροφή του ακαδημαϊκού χαρακτήρα του δημόσιου Πανεπιστημίου ως προς την παραγωγή της βασικής έρευνας, αλλά μία επίταση του επιστημονικού του ρόλου για «μετάφραση» της τεχνολογικής ανακάλυψης σε καινοτομική κερδοφόρα εφαρμογή. Δεν πρόκειται συνεπώς για ένα καινούργιο αλλά για ένα παλιό ρόλο, που εκ νέου αξιοποιείται στη σύγχρονη εποχή, υπό έναν ιδιαίτερα ευνοϊκό για το κεφάλαιο κοινωνικό συσχετισμό δύναμης.

Υπάρχει ωστόσο και ένας καινούργιος ρόλος του Πανεπιστημίου, που αφορά την εκ μέρους του παροχή εκπαιδευτικών υπηρεσιών επαγγελματικής κατάρτισης και επιμόρφωσης. Το ερώτημα που προκύπτει στην προκειμένη περίπτωση είναι γιατί υπάρχει η τάση διεύρυνσης της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης προς αντικείμενα κατάρτισης; Θεωρούμε ότι είναι η μεταβολή της παραγωγικής δομής προς μια κατεύθυνση διανοητικοποίησης μεγάλων τμημάτων της χειρωνακτικής εργασίας – ή, προς «πιο ‘διανοητικά’ φορτισμένες θέσεις εργασίας» (Κάτσικας και Σωτήρης 2003: 12) ή κατά τη διατύπωση του Castells (1996), «η τάση προς ένα κατ’ εξοχήν εργατικό δυναμικό ‘λευκών κολάρων’» –, που επιβάλλει την «αναβάθμιση» της κατάρτισης σε πανεπιστημιακό επίπεδο. Η διεύρυνση της δημόσιας πανεπιστημιακής εκπαίδευσης προς τις χαμηλότερες βαθμίδες της διανοητικής εργασίας, έχει ως συνέπεια όχι απλώς την μετονομασία, αλλά την ένταξη στον πανεπιστημιακό χώρο τμημάτων κατάρτισης και επιμόρφωσης, που παραδοσιακά δεν ανήκαν σε αυτόν (βλ. ενδεικτικά την «μετατροπή» των βρετανικών polytechnics σε πανεπιστήμια, την ανωτατοποίηση των ΤΕΙ, κ.λπ.).

Όπως προκύπτει από την προηγηθείσα ανάλυση το δημόσιο Πανεπιστήμιο στη σύγχρονη εποχή καλείται να διαδραματίσει ένα τριπλό ρόλο: α) να παράγει επιστήμη (βασική και στρατηγική έρευνα) και να εκπαιδεύει σε αυτήν εκείνους που θα καταλάβουν τις ανώτερες θέσεις της διανοητικής εργασίας στην παραγωγή και την κοινωνική αναπαραγωγή, β) να παρέχει το ερευνητικό πλαίσιο μετατροπής της επιστημονικής ανακάλυψης σε καινοτομική κερδοφόρα εφαρμογή, και γ) να καλύψει την ανάγκη για εκπαίδευση μιας διευρυνόμενης μάζας εργαζομένων σε συνθήκες μετασχηματισμού των παραγωγικών αναγκών προς πιο διανοητικά εκπαιδευμένο εργατικό δυναμικό. Ο πρώτος ρόλος αντιστοιχεί στην πάγια ακαδημαϊκή λειτουργία του, ενώ ο δεύτερος αφορά στην «επαναξιοποίησή» του, ως τόπου παραγωγής καινοτομιών, που μπορούν να συμβάλλουν άμεσα στην αύξηση της κερδοφορίας, άρα και αυτός ο ρόλος είναι συμβατός με την παραδοσιακή ακαδημαϊκή λειτουργία του, όμως τονίζεται ιδιαίτερα υπό το σημερινό κοινωνικό συσχετισμό δύναμης. Ο τρίτος ρόλος του δημόσιου Πανεπιστημίου δεν αντιστοιχεί στην παραδοσιακή ακαδημαϊκή

λειτουργία του, καθώς πρόκειται ουσιαστικά για μια διεύρυνση προς σαφώς χαμηλότερες θέσεις της διανοητικής εργασίας στην παραγωγή και την κοινωνική αναπαραγωγή. Κατά συνέπεια, διαμορφώνεται μία νέα εκδοχή του δημόσιου Πανεπιστημίου, της οποίας ειδοποιό χαρακτηριστικό αποτελεί η αυξημένη εσωτερική ανομοιομορφία, δηλαδή ό,τι έχουμε ήδη αποκαλέσει διαφορετικά επίπεδα ή «ταχύτητες» στο εσωτερικό του πανεπιστημιακού χώρου.

Αυτή η νέα εκδοχή του δημόσιου Πανεπιστημίου διαμορφώνεται σε συνθήκες εδραίωσης των αρχών και των πρακτικών της Νέας Δημόσιας Διοίκησης, που οδηγούν σε σημαντικές αλλαγές του ρόλου της ανώτατης εκπαίδευσης και σχηματοποιούν έναν ανομοιόμορφο πανεπιστημιακό χώρο, όπου εδραιώνεται η εμπορευματοποίηση, με εμφανή τα φαινόμενα του έντονου καταμερισμού της εργασίας (διαχωρισμός έρευνας – διδασκαλίας), της διαστρωμάτωσης του ακαδημαϊκού προσωπικού, της εντατικοποίησης της εργασίας, καθώς και της ιδεολογικής πίεσης ενάντια στα ετερόδοξα ρεύματα σκέψης.

Το επιχειρηματικό Πανεπιστήμιο: μία κριτική προσέγγιση

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, αρκετοί ερευνητές θεωρούν ότι η εμπορευματοποίηση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (η διεύρυνση των μορφών συνεργασίας των δημόσιων πανεπιστημιακών ιδρυμάτων με τις επιχειρήσεις, η ανάληψη επιχειρηματικών δραστηριοτήτων από τα ίδια τα δημόσια Πανεπιστήμια, η ύπαρξη διδασκτρών, κλπ.), τείνει να μετασχηματίσει συνολικά το δημόσιο Πανεπιστήμιο σε επιχειρηματικό (βλ. ενδεικτικά Slaughter and Leslie 1997, Clark 1998, Harvie 2000). Κατ' αρχήν θεωρούμε ότι οι απόψεις αυτές, όπως προκύπτει και από την επιχειρηματολογία που έχουμε μέχρι στιγμής αναπτύξει, ανταποκρίνονται σε μεγάλο βαθμό στη σημερινή πραγματικότητα του δημόσιου Πανεπιστημίου, καθώς το δίπτυχο της κρατικής πολιτικής υποχρηματοδότηση - επιλεγμένη χρηματοδότηση, σηματοδοτεί μία διαδικασία αυξανόμενης οικονομικής εξάρτησης των Πανεπιστημίων από την εξωτερική χρηματοδότηση. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι αυτή η «επιχειρηματοποίηση» αποτελεί κατά το μάλλον ή ήττον την κύρια όψη της δημόσιας πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και έρευνας, σε χώρες όπως η Μεγάλη Βρετανία, η Αυστραλία και οι Ηνωμένες Πολιτείες).

Όμως, η έντονη διαφοροποίηση που υπάρχει στον χώρο της ευρωπαϊκής δημόσιας ανώτατης εκπαίδευσης, περιορίζει σημαντικά την εμβέλεια αυτών των απόψεων, καθώς για παράδειγμα τα δίδακτρα (καίτοι σημαντική όψη της νέας εκδοχής του δημόσιου Πανεπιστημίου) δεν αποτελούν, τουλάχιστον ακόμα, την καθολική πραγματικότητα της δημόσιας ανώτατης εκπαίδευσης, στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Ενδεικτικά, οι προπτυχιακές σπουδές στη συντριπτική τους πλειοψηφία στην Ελλάδα είναι δωρεάν (με την εξαίρεση δηλαδή του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου και του Διεθνούς Πανεπιστημίου Ελλάδας), όπως επίσης στη Γαλλία, στη Γερμανία, στην Ιταλία, κ.λπ. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι δεν επιχειρείται μία διαδικασία μάλλον «έμμεσης ιδιωτικοποίησης» με διατήρηση του δημόσιου χαρακτήρα του Πανεπιστημίου (Μαυρουδέας 2005: 130-131). Η διατήρηση αυτή του δημόσιου χαρακτήρα του Πανεπιστημίου είναι συμφέρουσα για τις επιχειρήσεις στο μέτρο που το κράτος επωμίζεται το βάρος της ερευνητικής υποδομής (Clark 1998).⁸

⁸ Από την άποψη αυτή το ιδιωτικό Πανεπιστήμιο αποτελεί μια δευτερεύουσα πλευρά της ανώτατης εκπαίδευσης, χωρίς αυτό ωστόσο να σημαίνει ότι η ύπαρξή του είναι άνευ επιπτώσεων. Πέρα από την όξυνση της ταξικής ανισότητας ως προς τις ευκαιρίες πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση, την οποία

Επίσης, υπάρχουν μία σειρά επιστημονικά πεδία βασικής έρευνας γενικά και ειδικότερα των ανθρωπιστικών-κοινωνικών επιστημών, όπου η εμπλοκή με την αγορά είναι εξ' αντικειμένου περιορισμένη ή και ανέφικτη. Από την άποψη αυτή θεωρούμε ως χρήσιμες τις προβληματικές εκείνες όπως του Wilson (1991) και του Miller (1998) που σχετικοποιούν την επιχειρηματική μεταλλαγή του δημόσιου πανεπιστημίου.

Παρά το γεγονός ότι είναι ερμηνευτικά λανθασμένος ο χαρακτηρισμός του δημόσιου Πανεπιστημίου στο σύνολό του και σε κάθε περίπτωση (δηλαδή για κάθε κοινωνικό σχηματισμό, ανεξάρτητα εθνικών ιδιαιτεροτήτων) σαν επιχειρηματικού, εντούτοις θεωρούμε ότι πράγματι υπάρχουν περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένοι «θύλακες επιχειρηματικότητας και εμπορευματοποίησης» εντός του δημόσιου Πανεπιστημίου, ότι αναπτύσσεται οικονομικός ανταγωνισμός μεταξύ ομάδων πανεπιστημιακών για χρηματοδοτούμενα ερευνητικά προγράμματα, κλπ. Οι «θύλακες» αυτοί κυρίως αναφέρονται σε όποια επιστημονικά πεδία μπορούν εξ' αντικειμένου να διαπλακούν με την αγορά. Όμως, αυτοί οι περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένοι «θύλακες» συγκροτούνται στη βάση σχέσεων εκμετάλλευσης, και μάλιστα καπιταλιστικού τύπου,⁹ όπως υποστηρίζει για παράδειγμα η προβληματική του Hargie (2000: 115-116), ο οποίος, μελετώντας τη βρετανική εμπειρία επιχειρηματοποίησης των δημόσιων Πανεπιστημίων, μιλάει για «ερευνητές καπιταλιστές» και «εργάτες ερευνητές»;¹⁰

Η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα δεν είναι προφανής, εφόσον δεν ταυτίζουμε εμπόρευμα και καπιταλιστικό εμπόρευμα και εισόδημα (και αύξησή του) με κέρδος ή πλεόνασμα (πάνω από τα κόστη παραγωγής) με εσωτερικές σχέσεις εκμετάλλευσης. Στην περίπτωση που η παροχή εκπαιδευτικών και ερευνητικών υπηρεσιών ως εμπορεύματα περιλαμβάνει κέρδος, τότε οπωσδήποτε μιλάμε για την ύπαρξη εκμεταλλευτικού τρόπου παραγωγής (ή ταξικών σχέσεων εκμετάλλευσης στο εσωτερικό του δημόσιου πανεπιστημιακού χώρου). Για παράδειγμα, ασφαλώς συγκροτούν πόλο εκμετάλλευσης οι πανεπιστημιακοί που (με το στάτους της κοινωνικής θέσης, των δημοσιεύσεων και των επαφών με πολιτικούς, οικονομικούς και ακαδημαϊκούς παράγοντες) δρώντας αυτόνομα εντός του δημόσιου Πανεπιστημίου, «αξιοποιούν» την κρατική πανεπιστημιακή υποδομή και δεν αυξάνουν απλώς τα εισοδήματά τους (το μισθό τους) αλλά αποκομίζουν κέρδος – μέσα από την εκμετάλλευση υπό ελαστικές εργασιακές συνθήκες της εργασίας μεταπτυχιακών φοιτητών, υποψήφιων διδασκόντων, συμβασιούχων, καθώς και μη μόνιμων (χαμηλότερων βαθμίδων) μελών του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού. Εάν αυτός ο πόλος εκμετάλλευσης είναι καπιταλιστικός (με την ακριβή

αντιπροσωπεύει το ιδιωτικό Πανεπιστήμιο, αποτελεί επίσης ένα μοχλό έντασης της χρηματοδοτικής εξωστρέφειας του δημόσιου Πανεπιστημίου, μέσω και λόγω του ανταγωνισμού που μπορεί να αναπτύσσει με μια σειρά τμήματά του, εκείνα ιδίως των οποίων το επιστημονικό αντικείμενο διαπλέκεται με την αγορά μέσω της εφαρμοσμένης έρευνας, κατά βάση της έρευνας που δεν απαιτεί ερευνητική πανεπιστημιακή υποδομή υψηλού κόστους.

⁹ Γενικότερα για κάποιους ερευνητές δεν έχουμε απλώς μετασχηματισμό του δημόσιου Πανεπιστημίου σε επιχειρηματικό, αλλά σε καπιταλιστικού τύπου επιχείρηση. Για μια συνοπτική παρουσίαση και κριτική αυτών των απόψεων βλ. Οικονομάκης, Μαρούδας και Κυριακίδου (2006).

¹⁰ Σύμφωνα με τον Hargie (2000: 115-116), «ερευνητές καπιταλιστές» είναι όσοι έχουν συσσωρεύσει «RAE-value δημοσιεύσεις» και κατέχουν ερευνητικά 'μέσα παραγωγής', ενώ στους «εργάτες ερευνητές» ανήκει όποιος «κατά κανόνα 'κατέχει' λίγες [...] [RAE-value] δημοσιεύσεις και επομένως έχει περιορισμένη επιτυχία [...] στα [ερευνητικά] 'μέσα παραγωγής'» και ως εκ τούτου «αναγκάζεται να αναζητά απασχόληση ως βοηθός έρευνας [research assistant] σε «κάποιου άλλου το ερευνητικό πρόγραμμα».

έννοια του όρου) ή όχι (εκμεταλλευτικός άλλου μη καπιταλιστικού τύπου) εξαρτάται από τις συγκεκριμένες εργασιακές διαδικασίες. Σε εκείνες πάντως τις περιπτώσεις, που ο επικεφαλής της έρευνας έχει απομακρυνθεί πλήρως από την εργασιακή της πρακτική και εμφανίζεται ως αποκλειστικά «αξιωματούχος επιβλέπων» (Μαρξ χ.χ.έ.: 105), μπορούμε να μιλάμε για «ερευνητή καπιταλιστή» και για καπιταλιστικές σχέσεις εκμετάλλευσης (για το σχετικό θεωρητικό ζήτημα, βλ. Οικονομάκης 2000).

Επίλογος

Στην εισαγωγή του παρόντος άρθρου υποστηρίξαμε ότι αμφισβητούμε κριτικά τις απόψεις περί ριζικής μεταλλαγής του θεσμικού, επιστημονικού και καταναλωτικού ρόλου του δημόσιου Πανεπιστημίου, ως αποτέλεσμα των θεσμικών και οργανωσιακών αλλαγών που συντελούνται στον ευρωπαϊκό χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης. Σύμφωνα με την ανάλυσή μας, η βασική και στρατηγική επιστημονική έρευνα εξακολουθεί να συγκροτεί το σκληρό πυρήνα της πανεπιστημιακής ερευνητικής διαδικασίας, άρα θεωρούμε περιορισμένης εμβέλειας και αμφίβολης εγκυρότητας τις απόψεις που υποστηρίζουν ότι σε κάθε περίπτωση και ανεξάρτητα των εθνικών ιδιαιτεροτήτων, συντελείται μία πλήρης καταστροφή του ακαδημαϊκού χαρακτήρα του δημόσιου Πανεπιστημίου.

Υπάρχουν εντούτοις σημαντικές θεσμικές και οργανωσιακές αλλαγές, που αν και αφήνουν σχεδόν ανέπαφο το σκληρό πυρήνα της πανεπιστημιακής εκπαιδευτικής και ερευνητικής διαδικασίας, εντούτοις διευρύνουν το ρόλο και τα χαρακτηριστικά της, συγκροτώντας έτσι συνολικά – στα πλαίσια των ιδεολογικών αρχών και των διοικητικών πρακτικών της Νέας Δημόσιας Διοίκησης – μία νέα εκδοχή του δημόσιου Πανεπιστημίου, της οποίας ειδοποιό χαρακτηριστικό αποτελεί η αυξημένη εσωτερική ανομοιομορφία. Οι κυριότερες θεσμικές και οργανωσιακές αλλαγές, που διαμορφώνουν αυτή τη νέα εκδοχή, είναι συνοπτικά οι ακόλουθες: μείωση της κρατικής χρηματοδότησης με ταυτόχρονη σημαντικότερη αύξηση του αριθμού των φοιτητών, αύξηση των μορφών συνεργασίας με τις επιχειρήσεις και εισαγωγή διδάκτρων για την αντιμετώπιση της υποχρηματοδότησης, ανάπτυξη κρατικών πολιτικών προσανατολισμού της έρευνας και μετατόπιση του κέντρου βάρους της έρευνας προς την εφαρμοσμένη έρευνα και τη σύνδεση των πανεπιστημίων με την αγορά, ανάδυση ελαστικών και εκμεταλλευτικών εργασιακών σχέσεων, πίεση σχετικού περιορισμού της βασικής έρευνας και των ανθρωπιστικών-κοινωνικών επιστημών, διεύρυνση της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης προς νέα τμήματα παροχής υπηρεσιών κατάρτισης και άρα αύξηση της εσωτερικής διαφοροποίησης στον πανεπιστημιακό χώρο. Επίσης, οι εξωτερικές θεσμικές παρεμβάσεις που επιβλήθηκαν στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια από έναν εξωτερικό συνασπισμό οικονομικών, επιχειρηματικών και πολιτικών συμφερόντων, είχαν ως συνέπειες σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό: την ανατροπή της ισορροπίας μεταξύ διευθυντικού ελέγχου και επαγγελματικής αυτονομίας, προς όφελος του πρώτου, τον συγκεντρωτισμό στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων, την εντατικοποίηση της εργασίας των πανεπιστημιακών και την αύξηση της επίβλεψης και του ελέγχου των ακαδημαϊκών δραστηριοτήτων τους.

Τις ανωτέρω αλλαγές επιχειρήσαμε να ερμηνεύσουμε σε σχέση τόσο με την αποτυχία του παραγωγικού συστήματος να εκμεταλλευτεί επαρκώς τις συσσωρευμένες επιστημονικές ανακαλύψεις προς όφελος της κεφαλαιακής κερδοφορίας, που συνιστά την κύρια αιτία της τάσης «επαναξιοποίησης» του δημόσιου Πανεπιστημίου, όσο και με τις μεταβολές στην παραγωγική διαδικασία προς μια κατεύθυνση διανοητικοποίησης μεγάλων τμημάτων της χειρωνακτικής εργασίας, που επιβάλλει την «αναβάθμιση» της κατάρτισης σε πανεπιστημιακό επίπεδο. Βέβαια, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η απόπειρα νεοφιλελεύθερης μεταρρύθμισης του δημόσιου πανεπιστημίου στις ευρωπαϊκές χώρες, συνιστά μια μακρόχρονη διαδικασία, που διέπεται από αντιφάσεις και κοινωνικές αντιπαραθέσεις, καθώς οι επιδιώξεις που προωθούνται από τον εξωτερικό συνασπισμό οικονομικών, επιχειρηματικών και πολιτικών συμφερόντων, αφενός μεν εμφανίζουν διαφοροποιήσεις και αποκλίσεις μεταξύ διακηρυγμένων σκοπών και ποιοτικού αποτελέσματος, αφετέρου δε προκαλούν αντιστάσεις εκ μέρους των ενεργών παραγόντων της ακαδημαϊκής κοινότητας. Ο κοινωνικός συσχετισμός δύναμης, τόσο στο εσωτερικό των πανεπιστημίων, όσο και στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο, εν τέλει θα προσδιορίσει την έκβαση της διαδικασίας μεταρρύθμισης του δημόσιου πανεπιστημίου σε κάθε εθνικό κοινωνικό σχηματισμό.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Απέκης, Λ. (2001). *Πανεπιστήμιο η Πολιτικής της Απορρύθμισης: Η απορρύθμιση της εκπαιδευτικής και ερευνητικής λειτουργίας του πανεπιστημίου και η μεταλλαγή του ακαδημαϊκού και δημόσιου χαρακτήρα του*, Αθήνα: Εταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού «Νίκος Πουλαντζάς».
- Απέκης, Λ. (internet) *Για τις θεσμικές παρεμβάσεις που έρχονται: Δια βίου εκπαίδευση και αξιολόγηση των πανεπιστημίων*: <http://www.ntua.gr/dep/SYS/positions>
- AUT, Association of University Teachers (1999). *Pay gaps and casual jobs: An analysis of the gender, pay and employment of UK academic staff*, London: AUT.
- Barrow, C. (1995). "Beyond the Multiversity: Fiscal Crisis and the Changing Structure of Academic Labour". In J. Smith (Ed.), *Academic Work: The Changing Labour Processes in Higher Education*. Buckingham: SRHE/OUP, pp. 159-178.
- Birecree, A. M. (1988). "Academic freedom in the academic factory", *Challenge*, 31 (4) (July/August): 53-56.
- Bryson, C. (2004). "What about the workers? The expansion of higher education and the transformation of academic work", *Industrial Relations Journal*, 35 (1): 38-57.
- Castells, M. (1996). *The rise of the network society*, Oxford: Blackwell
- Clark, B. R. (1998). *Creating Entrepreneurial Universities: Organisational Pathways of Transformation*, New York & Amsterdam: Elsevier.
- Clarke, J. and Newman, J. (1997). *The Managerial State: Power, Politics and Ideology in the Remaking of Social Welfare*, London: Sage.
- Dearlove, J. (1997). "The academic labour process: From collegiality and professionalism to managerialism and proletarianisation", *Higher Education Review*, 30 (1): 52-75.

- Deem, R. (2003). "Gender, Organizational Cultures and the Practices of Manager-Academics in UK Universities", *Gender, Work and Organization*, 10 (2): 239-259.
- Deem, R. (2004). "The Knowledge Worker, the Manager-Academic and the Contemporary UK University: New and Old Forms of Public Management?", *Financial Accountability and Management*, 20 (2): 107-128.
- Enders, J. (2000). "Academic staff in Europe. Changing employment and working conditions". In M. Tight (Ed.), *Academic Work and Life*. London: JAI, pp. 7-32.
- Exworthy, M. and S. Halford (Eds.), (1999). *Professionals and the New Managerialism in the Public Sector*. Buckingham: Open University Press.
- Halsey, A.H. (1992). *Decline of Donnish Dominion: The British Academic Professions in the Twentieth Century*. Oxford: Clarendon.
- Harley, S. and Lee, F. S. (1997). "Research Selectivity, Managerialism, and the Academic Labor Process: The Future of Nonmainstream Economics in U.K. Universities", *Human Relations*, 50 (11): 1427-1460.
- Harvie, D. (2000). "Alienation, Class and Enclosure in UK Universities", *Capital & Class*, 71: 103-132.
- Henkel, M. (2000). *Academic Identities and Policy Change in Higher Education*, UK: Athenaeum Press.
- Henkel, A.H. and Kogan, M. (1993). *Research Training and Graduate Education: The British Macro Structure*, Berkeley and Los Angeles: California, University of California Press.
- Hood, C., Scott, C., James, O., Jones, G. and Travers, T. (1999). *Regulation inside government: Waste-watchers, quality-police and sleaze-busters*. Oxford: Oxford University Press.
- Κάτσικας Χ. και Σωτήρης Π. (2003). *Η Αναδιάρθρωση του Ελληνικού Πανεπιστημίου: Από την Μπολόνια στην Πράγα και στο Βερολίνο*, Αθήνα: Σαβάλλας.
- Lee, F. S. and Harley, S. (1998). "Peer Review, the Research Assessment Exercise and the Demise of Non-Mainstream Economics", *Capital & Class*, 66: 23-51.
- Μαρξ, Κ. (χωρίς χρονολογία έκδοσης). *Αποτελέσματα της Άμεσης Διαδικασίας Παραγωγής* [VI ανέκδοτο βιβλίο], Αθήνα: Α/συνέχεια.
- Maroudas, L. and Kyriakidou, O. (2005). "Managerialism in and around European Universities: An Organizational Analysis". *Proceedings Volume*, CD-ROM ed., International Conference "Managing Global Trends and Challenges in a Turbulent Economy", Department of Business Administration, University of the Aegean, Chios, 13-15 October.
- Μαυρουδέας, Σ. Δ. (2005). *Οι Τρεις Εποχές του Πανεπιστημίου: Το πανεπιστήμιο στον καπιταλισμό*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μηλιός, Γ. (1993). *Εκπαίδευση και Εξουσία*, Αθήνα: Κριτική.
- Miller, H. (1995). "States, Economies and the Changing Labour Process of Academics: Australia, Canada and the United Kingdom". In J. Smith (Ed.), *Academic Work: The Changing Labour Processes in Higher Education*. Buckingham: SRHE/OUP, pp. 109-138.
- Miller, H. (1998). "Managing Academics in Canada and the United Kingdom", *International Studies in Sociology of Education*, 8 (1): 3-23.
- Ogbonna, E. and Harris, L.C. (2004). "Work Intensification and Emotional Labour Among UK University Lecturers: An Exploratory Study", *Organization Studies*, 25 (7): 1185-1203.

- Οικονομάκης, Γ. Η. (2000). *Ιστορικοί Τρόποι Παραγωγής, Καπιταλιστικό Σύστημα και Γεωργία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Οικονομάκης, Γ. Μαρούδας, Λ. και Κυριακίδου Ο. (2006). “Το ελληνικό Πανεπιστήμιο στην εποχή των νεοφιλελεύθερων εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων”, *Θέσεις*, 94: 25-66.
- Parker, M. and Jary, D. (1995) “The McUniversity – Organization, Management and Academic Subjectivity”, *Organization*, 2 (2): 319-338.
- Πουλαντζάς, Ν. Α. (1982) *Οι Κοινωνικές Τάξεις στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*, Αθήνα : Θεμέλιο.
- Prichard, G. and Willmott, H. (1997) “Just how managed is the McUniversity?” *Organization Studies*, 18(2): 287-316.
- Slaughter, S. and Leslie, G. (1997), *Academic Capitalism: Politics, Policies, and the Entrepreneurial University*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Soley, L.C. (1995). *Leasing the Ivory Tower: The Corporate Takeover of Academia*, Boston, MA.: South End Press.
- Willmott, H. (1995). Managing the academics: commodification and control in the development of university education in the UK, *Human Relations*, 48 (9): 993-1027.
- Wilson, T. (1991) “The Proletarianisation of Academic Labour”, *Industrial Relations Journal*, 22 (4): 250-262.